

Sonkoly Gábor

A kulturális örökség és a történettudomány viszonyának meghatározása

A kulturális örökség és a történettudomány kapcsolatára rákérdezve eltérő válaszokat kapunk attól függően, hogy mikor – a két fogalom párhuzamos történetének melyik korszakában –, illetve hol, azaz melyik nyelvi-nemzeti közegben vizsgáljuk a problémát. Amennyiben a címben szereplő két fogalom intézménytörténetét tekintjük mérvadónak, akkor a történettudomány és az örökség együttélését a 18. és a 19. század fordulójától számíthatjuk.¹ Koselleck modelljéből kiindulva mindkettő a történeti idő tudatosulásának eredménye.² Míg azonban a történettudomány a 19. század során mindenütt elterjedt, ahol nemzeti vagy birodalmi ideológiák mentén felmerül a lakosság civilizálásának igénye, az örökség fogalma egészen az 1960-as évekig megmaradt az angol és a francia nyelvű múltértelmezések sajátjának.

A KAPCSOLAT PERIODIZÁCIÓJA: A KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG REZSIMJEI

Ennek az ellentétnek a feloldására dolgoztam ki egy korábbi, a jelenleginél jóval részletesebb vizsgálat során a nemzetközi diskurzus fogalomtörténeti elemzésén keresztül a két fogalom együttélésének három szakaszát, amelyek segítenek az örökség és a történettudomány dinamikus kapcsolatának értelmezésében.³ Ez a periodizáció az örökség-fogalom módosulását és bővülését tekinti irányadónak, és az intézményesülés legfontosabb fordulópontjai alapján három örökség-rezsimet különít el. A rezsim megnevezés mind gyakrabban fordul elő a kortárs szakirodalomban az örökséggel kapcsolatban,⁴ ami többek között azzal magyarázható, hogy a kulturális örökség eredetileg politikai-adminisztratív fogalom, és innen terjed fokozatosan tudományos és populáris diskurzusok felé. Az *Örökség-rezsimdek és az állam* című kötet szerkesztői például saját rezsim-fogalmukat úgy határozzák meg, hogy „az normák és szabályok rendszere, amely megszabja az állami irányítás és a társadalom kapcsolatát” nemzeti és nemzetközi szinten

¹ Itt most nem foglalkozom azzal a megközelítéssel, amely a kulturális transzfer szinte minden formáját a kulturális örökséghez sorolja az ókortól napjainkig, mivel véleményem szerint ez nem veszi figyelembe azt a fogalomtörténeti ténytet, hogy az örökséget nemzeti, majd kulturális jelzővel csak a 18. századtól használják abban az értelemben, mint a modernizáció által veszélyeztetett javak védendő együttese.

² Koselleck 2003.

³ Sonkoly 2016, 2017.

⁴ Bendix–Eggert–Peselmann (eds) 2012; Hartog–Revel (szerk.) 2006.

egyaránt. A különböző örökségrezsimeket az örökségesítés és a „kultúra erőforrásként való felhasználásának, és az ebből fakadó tulajdonjogi, illetve felelősségi kérdések”⁵ eltérő rendszerei szerint különböztetik meg egymástól. Az örökség fogalmának folyamatos bővülése az intézményesülés fordulópontjai alapján a következő három szakaszra osztható:

- a. Az első örökségrezsim kialakulása egybeesik a modernizációval beköszönő visszafordíthatatlan változások érzékelésével és a veszélyeztetett tárgyi emlékek mind szisztematikusabb védelmével. Ez Angliában az első, 18. századi műemlékvédelmi kezdeményezésekkel, Franciaországban pedig a forradalom első éveit jellemző vandalizmus megfékezésével és az egyenlőség elvét sértő rendi javak nemzeti birtokbavételével kezdődik.⁶ Ekkor terjednek ki a *heritage*, illetve a *patrimoine* fogalmak a jogi nyelvből a közösségi identitások irányába. A tárgyi emlékek (később a privilegizált tájak) védelme a 19. század során a legtöbb európai országban elindul, ám a modernizáció (és civilizáció) két említett modellállamában a műemlék fogalma mellett az örökség is megmarad, dinamikus kapcsolatot alakítva ki az előbbivel.⁷
- b. A második rezsim akkortájt kezdődik, amikor az eredetileg az emberiség közös kultúrájának kidolgozására létrehozott UNESCO a *heritage–patrimoine* fogalompárban véli megtalálni az angolszász, illetve frankofón kultúraértelmezések közös nevezőjét, és ennek univerzális jelentőséget tulajdonít. Az 1972-es világörökségi egyezmény, valamint az azt megelőző viták, és az azt követő értelemzések, kritikák együttesen mutatják be azt a problémaegyüttest, amit a kulturális örökség diskurzusa indukált. A világörökség fogalmának kidolgozásával az örökség univerzális normává válik, ami a nemzetközi jog nyelvén keresztül beépül a nemzeti jogalkotásba, és fokozatosan – az örökség fogalmának látványos bővülésével – áthatja nemcsak a nemzeti jogi-adminisztratív, illetve politikai, hanem a tudományos diskurzusokat is.⁸
- c. A harmadik rezsim kezdete az ezredfordulóra tehető, mivel a világörökség eredeti megfogalmazásának kritikái ekkorra vezetnek egy sor olyan

⁵ Bendix–Eggert–Peselmann (eds) 2012: 12–13.

⁶ Sweet 2016; Chastel 1997.

⁷ Az angol, francia és német örökségvédelem összehasonlító elemzését az előtörténetre vonatkozóan Astrid Swenson végezte el: Swenson 2013. Swenson szerint a németben a 19. század során két fogalom fejlődése (*Denkmal* és *Heimat*) feleltethető meg az angol, illetve francia örökség értelmű kifejezésekkel, ezért az *Erbe* ('örökség') kifejezés vizsgálatát el sem végzi. Erre egyébként Regina Bendix is csak egyszer utal az identitáskonstrukciók keretét elemző munkájában. Eszerint az *Erbe* a *Volkskunde* szókincsébe tartozik. Bendix 1997: 161. Az *Erbe* fogalmának legfrissebb elemzését lásd Willer–Weigel–Jussen (Hgg.) 2013.

⁸ Még a mai angolban is találunk példát arra, hogy a *heritage* csak a tárgyi, műemléki örökségre vonatkozik, amit „elitistának vagy csak a bevett történelmen belül értelmezhetőnek gúnyolnak”, míg a történelem progresszívabb színben jelenik meg; lásd például Thompson 2014. Ami arra figyelmeztet, hogy a kulturális örökség adott esetben még annak az országnak az örökség-használatának sem feleltethető meg, amelyből eredetileg származik.

új örökségi fogalom kidolgozásához és kodifikálásához (szellemi örökség, kulturális sokszínűség, kultúrtáj, kulturális jogok), amelyeknek köszönhetően a kulturális örökség immár lefedi mindazt, amire a bölcsész- és társadalomtudományok belső hagyományaik szerint a kultúra és identitás fogalomköröket használták.

Nem meglepő tehát, hogy ezt a folyamatot leginkább az angolszász és a francia nyelvű szakirodalom tárgyalja, hiszen eltérő módon ugyan, de hasonló fogalmakkal (*heritage*, illetve *patrimoine*) megragadhatóan és egy időben ment végbe. Az örökség bővülő fogalmának recepciója már azokon az újlatin nyelveken sem problémamentes, ahol a nyelvi közelség (*patrimoine* – *patrimonio*) a fogalom átvett jellegét gyorsan elhomályosítja, ám különösen bonyolult – és sokszor napjainkig is csak kis mértékben reflektált – más nyelveken, ahol úgy intézményesül, illetve válik a közbeszéd bevett elemévé, hogy megkérdőjelez vagy akár meg is szüntet évszázados múlt- és kultúraértelmezési gyakorlatokat. A kulturális örökség kapcsán tehát egyrészt számolnunk kell egy nemzetközi modellel és diskurzussal, ami közös referenciák mentén terjed, másrészt ennek a nemzeti hagyományok és a kurrens politikai helyzetből fakadó átvételével, amely receptív nyelvenként, országonként, társadalmi csoportonként jelentősen eltérhet egymástól. A kulturális örökség kifejezésének átvétele gyakran kettős beszédet eredményez azzal, hogy egyszerre felel meg a(z angol–francia) nemzetközi diskurzusnak és az attól nemritkán jelentősen eltérő helyi értelmezéseknek.

A TÖRTÉNETTUDOMÁNY ÉS A KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG EXPANZIÓJA

A történettudomány és az örökség kapcsolata akkor válik problematikusá, amikor az örökség fogalma – immár mint kulturális örökség – behatol abba az interpretációs mezőbe, ami addig a nemzeti (vagy birodalmi) bölcsész- és társadalomtudományok számára volt fenntartva, azaz a második örökségrezsím vége felé. A második örökségrezsím ugyanis időben egybeesik azokkal az évtizedekkel, melyek során a történelemben és rokottudományaiban olyan alapvető episztemológiai viták indultak el, amelyek a fordulatok gyűjtőfogalommal leírt változásaihoz vezettek. Ezek a fordulatok csak részben magyarázhatók az adott diszciplína alapító paradigmái újraértelmezésének belső igényével, részben olyan kortárs mentalitásbeli változásokra is megpróbálnak válaszokat találni, amelyeket a kor-szak nyugati társadalmi demokratizálódása vet fel.⁹

A harmadik rezsímet nemcsak a kulturális örökség kezelésének látványos adminisztratív expanziója jellemzi, hanem a kulturális örökség mind számottevőbb jelenléte a felsőoktatásban és a tudományos kutatásban. Ennek köszönhetően a fordulatok utáni bölcsész- és társadalomtudományok képviselői egyre gyakrabban kerülnek abba a helyzetbe – különösen Észak-Amerikában és Nyu-

⁹ Moody 2015.

gat-Európában –, hogy definiálniuk kell saját tudományáguk és az újonnan létrejövő kulturálisörökség-tanulmányok viszonyát. A tudományok és az örökség közötti határ meghúzása azonban nem megy könnyen, hiszen ez a határ korántsem egyértelmű vagy áthatolhatatlan: ugyanaz a személy helyzetétől függően egyszerre lehet kutató és örökségszakember. A felhasználók szerepe sem egyértelmű, mivel ők a letűnt vagy hagyományos kulturális gyakorlatokat a jelen identitásépítésekhez alkalmazva nem feltétlenül veszik észre az adott kulturális javak történeti, illetve örökségalapú értelmezése közötti különbségeket. Mindeközben pedig a kulturális örökség folyamatos expanzióban van, így nehéz elválasztani bármitől is, aminek valaha köze volt az identitásépítésekhez, legyen az a történelem vagy bármely más bölcsész tudomány.

A harmadik rezsimben mind nyilvánvalóbb a kulturális örökség tudományos intézményesülése, amelynek két típusát figyelhetjük meg. Egyrészt azon tudományágak és tudományterületek, amelyek eredeti feladata azoknak a tárgyaknak a megőrzése, amelyek idővel „tárgyi örökségként” lettek definiálva, gyakran besorolódtak az örökségtudományok közé, ami nemegyszer az intézményi keretük átalakulásához is vezetett, ahogy például Franciaországban történt a Nemzeti Örökség Intézet (*Institut national du patrimoine*) 2001-es megalapításakor. Másrészt kulturális örökség tanszékek, szakok és programok jelentek meg a bölcsész- vagy társadalomtudományi karokon, amelyek gyakran kérdéseket vetettek fel a többi kutatóban arra vonatkozóan, vajon ezek az új kezdeményezések azért jöttek-e létre, hogy a kulturális örökség által kitermelt új társadalmi valóságokat kutassák, vagy éppen azért, hogy segédkezzenek a kulturális örökség nevében létrehozandó új identitások kialakításában. Bár a kulturálisörökség-tanulmányok két legújabb irányzata megpróbál elméletei alapot kovácsolni, amely túlmutat ezen a kettősségen, sem a „konstruktivista”, sem a „kritikai” irányzat nem tesz valójában többet, mint hogy megpróbálja alkalmazni a fordulatok utáni bölcsész- és társadalomtudományok elméleti eredményeit a kulturális örökségre. A konstruktivista megközelítés tárgya azoknak „a tudáshoz kapcsolódó mentális valóságoknak a vizsgálata, amelyek kulturális reprezentációkat és kulturális önazonosságot hoznak létre”.¹⁰ A kritikai örökség tanulmányok megnevezés pedig lényegében egy politikailag korrekt, nyugattalanított örökségfelfogás kidolgozását célozza, amely az egykori fehér gyarmatoknál (Ausztrália, Kanada, Új-Zéland, részben az Egyesült Államok) megfigyelhető kortárs nemzeti öntudatépítéshez kapcsolódik, amelynek fontos eleme a korábban elnyomott őslakosság vagy beköltöző/behurcolt népesség kulturális javainak és percepciójának beemelése a nemzeti örökségi kánonba.¹¹ A kritikai jelző ebben az esetben tehát nem annyira a kritikai társadalomtudományos megközelítést jelenti, hanem az arra vonatkozó szemléletbeli változást, hogy mit tekintünk örökségnek.

¹⁰ Rudolff 2006: 52.

¹¹ A Kritikai Örökség Tanulmányok Szövetségének kiáltványa itt érhető el: <https://www.critical-heritagestudies.org/> – utolsó leöltés: 2019. április 20.

A kulturális örökség tanulmányok megjelenésével a történettudomány – számos más bölcsész- és társadalomtudományhoz hasonlóan – nemcsak szomszéd-sági viszonyba került a kulturális örökséggel, hanem egyes értelmezések szerint össze is nőtt vele, amennyiben az előbbi megfeleltetésre került az alkalmazott történelemmel (*applied history*, *Angewandte Geschichte*, *histoire appliquée*) vagy a köztörténelem valamely nemzeti formájával (*cultura histórica*, *Geschichtskultur*, *Public History*).¹² Természetesen az alkalmazott és a köztörténelem között sem húzódik éles határ:¹³ olyan mozgalmak sorolhatók ide, amelyek „arra vállalkoztak, hogy a történettudomány fejlődését a tudományosság falain túlmutató irányba állítsák”.¹⁴ Ha ezeket kiegészítjük a David Lowenthal által hangsúlyozott iskolai történelemmel,¹⁵ akkor kirajzolódik egy olyan intenzíven bővülő zóna, amelyben immár elmosódik a történettudományt és a kulturális örökséget a korábbi rezsimekben sokkal jobban elkülönítő határ. Nem csoda, ha a két vizsgált fogalmunk látszólagos hasonlóságát (mindkettő a múltat használja jelen, illetve jövőbeli identitások kialakításához) és a határterületükön egyre szélesebb zónát látva a társadalom laikus része – ideértve a politikusokat és más döntéshozókat, akik prezentista korunkban¹⁶ egyre inkább érdeklődnek mindkét fogalom iránt – gyakran összekeveri, felcseréli őket. Ebből következően egy egyszerű kétpólusú szembeállítás vagy összehasonlítás valószínűleg épp a két fogalom kortársi feszültségét, illetve az egymáshoz viszonyított meghatározásukban megnyilvánuló bizonytalanságokat fedné el.

BOLYHOS HATÁR ÉS AZ ALKALMAZOTT TÖRTÉNELMEK ZÓNÁJA

A korunkat jellemző általános bizonytalanság elméletét és az ehhez kapcsolódó bolyhos logikát¹⁷ (*fuzzy logic*) Lofti A. Zadeh olyan problémák értelmezésére dolgozta ki, mint amilyen ennek a tanulmánynak is a tárgya, azaz például két olyan tudásterületnek az egymáshoz viszonyított meghatározására, amely kontextustól és társadalmi szereplőktől függően igen eltérő lehet. Zadeh szerint ez az elmélet „három alapvető szempontból különbözik minden más elmélettől”:¹⁸ (1) abból a feltevésből indul ki, hogy az információ egy általánosítható kényszer; (2) a kétpólusú logika helyett a bolyhos logikát használja, amely a közelítésen és az odatartozás szintjén alapul; (3) kompatibilis a beszélt nyelvel, azaz pontatlan érzékelésekre, valamint azok kifejezéseire összpontosít. A bolyhos logika utóbbi alkalmazásai bebizonyították, hogy az alkalmas lehet a szituációfüggő emberi

¹² Ditchfield 1998: ix; Brett 1996.

¹³ Howe–Kemp 1986; Lowenthal 1998.

¹⁴ Moody 2015: 115.

¹⁵ „[...] az iskolai történelem inkább örökség, mint történelem.” Lowenthal 1998: 125.

¹⁶ Hartog 2006.

¹⁷ Zadeh 1983.

¹⁸ Zadeh 2006: 16.

érzékelés elemzésére „meghatározatlan és kétértelmű összetevőinek” köszönhetően, amelyeket nem azért érdemes beemelni a tudományos vizsgálatba, hogy leegyszerűsítsék a valós élet komplexitásait, hanem hogy olyan fogalmakat fejlesszenek ki, amelyek segítenek megérteni azokat.¹⁹ A múlt felhasználásának kortárs specifikuma nem szituációfüggő jellegében áll, hanem abban, hogy újra elmosódnak a kritikai és a mitikus történelemfelfogás határai azáltal, hogy az említett zónában intézményesülésnek indulnak az örökséggel az élen olyan fogalmak (emlékezet, megemlékezés, identitás, kulturális jogok, emberiség elleni bűntett stb.),²⁰ amelyek a múltat nem tekintik lezárt entitásnak (mint ahogy azt a történettudomány tette kialakulásának idején), hanem arra szolgálnak, hogy a múlt-jelen-jövő közötti töretlen kontinuitás narratíváját biztosítsák. Nem arról van szó, hogy éles szembenállás alakult volna ki a történettudomány és a kulturális örökség tanulmányok – vagy épp emlékezet tanulmányok²¹ – között, hiszen sokszor épp történészek vállalják fel, hogy ezeket a diszciplínakísérleteket értelmezhetővé teszik a tudományos kutatás számára. Inkább azt lehet megfigyelni, hogy az eltérő fogalmak mentén kialakuló múltértelmezések egymásba akadnak, mindeközben a történettudomány – és ezzel a kritikai múltértelmezés – elveszíti autoritív jellegét. Ebben a helyzetben a történetírás és a történész számára létfontosságú megállapítani azokat a szempontokat, amelyek egyrészt meghatározzák a felbolyhosodó múltértelmezések egymáshoz való viszonyát, másrészt alkalmasnak mutatkoznak arra, hogy a kialakult helyzet történeti elemzését keretbe foglalják. A kulturális örökség intézményesüléséről eddig elmondottak alapján legalább három olyan szempontot meg lehet határozni, amelyek esetében az odartozás szintje karakteresen megkülönböztetheti egymástól két vizsgált területünket. Ez a három mutató a múltértelmezések időfelfogása, a közösségek szerepének megítélése, valamint a prezentista fogalmak intézményesülésének hatása a történész személyére és társadalmi megítélésre.

Az időfelfogás szempontjából a kulturális örökséget a jövőtől való félelem jellemzi, melynek részeként a hagyomány védelme kompenzálja a halványuló fejlődést, a korábban remélt megváltó forradalmat pedig a mind elkerülhetlenebbnek ítélt katasztrófa váltja fel. Mindez egy olyan társadalomban történik, amelyben minden korábbinál hosszabb a várható átlagéletkor, és ennek következtében egyre jobban jelen van a személyes múlt, illetve a személyes emlékezet felértékelődése. Ehhez pedig jobban illik a belső, személyes idő, mint a tudományos periodizáció vagy a külső idők által megszabott kronológia.²² Az időben való létezés egyre inkább kvalitatív, amennyiben személyes emlékeken ala-

¹⁹ Mackenthun–Juterczenka 2009: 15.

²⁰ Hartog 2013.

²¹ Az emlékezet tanulmányok európai szervezete 2017-ben alakult meg, és első konferenciáját igen jelentős interdiszciplináris érdeklődés kísérte. http://www.memorystudiesassociation.org/about_the_msa/.

²² Kövér György találóan foglalja össze a „saját idő” felértékelődését: „átkerül a hangsúly a személyes történelemre. Nem az, ahogy volt, hanem az, ahogy megéltük történelmére”. Kövér 2006: 8.

pul, azokból táplálkozik, és így biztosítja a hitelvesztett ideológiák felfüggesztett narratíváitól és időmeghatározásától való függetlenséget²³ éppúgy, mint egyfajta distanciát a túlélésre játszó, rövid távú politikai diskurzusokhoz képest.²⁴ A „múlt négy lehetséges temporalizációja” közül a modern történetírásra jellemző „lineáris, kronologikus, epochálisan tagoló” által felülírt korábbi módozatok (mitikus, folklórszerű, annaleszerű) hiteles elbeszélési technikákként térnek vissza, megteremtve annak lehetőségét, hogy „a diszkurzív idő a történelem objektív, »reális« időrendje fölé keveredjen”.²⁵ A – levegőben lógó természeti – katasztrófa előestéjén az időfelfogás léptéke is megváltozik: az emberalapú történeti időt felváltja a klimatikus – Föld- vagy világegyetem-alapú – idő, amely jobban is illeszkedik az ökológiából származó fenntarthatóság elméletéhez. A fenntarthatóság oszlopai közül az utolsóként beazonosított kultúra kifejezésére a kulturális örökség bizonyul a legmegfelelőbbnek, mivel ez egyrészt elvben már nem a meghaladott emberiség/civilizáció kontra természet dichotómiára épül, hanem egyre inkább a kettő szerves védendő egységére, amit a kulturális örökség legújabb kategóriái (kultúrtáj, természeti és kulturális sokszínűség, az integritás elvének kiterjesztése a kulturális javakra stb.) híven ki is fejeznek. Másrészt a kulturális örökség a fenntarthatóság szempontjából korántsem elhanyagolható gazdasággal is szoros kapcsolatban áll a kulturális turizmuson, a kreatív iparágakon, illetve a több társadalmi szereplő által is hangsúlyozott munkaerőpiaci szerepén keresztül.

Ahogy az időfelfogás szempontjából a kulturális örökség számára a személyes időérzékelés a meghatározó, úgy a közösségfelfogása esetében a participativitás és a lokalitás, illetve közösségalapú meghatározás a döntő. Ebből az álláspontból kiindulva a történettudományt azzal lehet elutasítani, hogy a múlt hamisan objektív és elitista interpretációját nyújtja, valamint hogy sokáig a társadalmi csoportok, nemzetek és civilizációk közötti megkülönböztetés ügynöke volt. Az etnikai identitáskonstrukciók nehezebben választják azt a történelmet, amely hosszú évtizedeken keresztül a nemzeti és nacionalista ideológiák egyik legfőbb szócsövének szerepét játszotta. A kortárs identitáskonstrukciókhoz kapcsolódó prezentista életérzések egyik legszemléletesebb megfogalmazását Benedict Anderson adja azzal, hogy megkülönbözteti a klasszikus nacionalizmust, amely „a múlt megszállottjaként a jövőre koncentrálna” a kortárs etnicizmustól, amely „a múlt megszállottjaként semmilyen fókuszált érdeklődést nem mutat a jövő iránt”.²⁶ A nemzetközi egységet és a lokális participációt egyszerre megtestesítő kulturális örökség a történelemnél sokkal jobban megfelel mind a szupranacionális, multikulturális és globalizáló tendenciáknak, mind a helyi közösségek elvárásainak, akik épp az említett folyamatoktól érzik veszélyeztetve fennmaradásukat.

²³ Hartog 2010.

²⁴ Marc Abélès francia politikai antropológus vezette be a túlélési politika (*politique de la survie*) antropológiai fogalmát a kortárs politikákra vonatkozóan, aminek egyik fontos jellemzője a lebénult (bizonytalan) időfelfogás, lásd Abélès 2006.

²⁵ Gyáni 2010: 234.

²⁶ Anderson 2011.

Az egyén – vagy immár örökös –, aki korábban alávetett helyzetbe került a történettudomány objektív megközelítése miatt, most dicsőséggel tér vissza a kulturális örökség áthagyományozásának megkerülhetetlen ágenseként.

A történettudomány határterületén erősödő zónában és azon túl a történezsre egyre kevésbé van kutatóként, tudósként szükség. David Brett szerint a történelem már nem egy elvont főnév, hanem ige, amely arra szolgál, hogy kifejezze önazonosságunkat („*we history*”).²⁷ A történezszt is egyre inkább azért hívják, hogy *stakeholder*ként vegyen részt a kulturális örökséghez kapcsolódó projektekben vagy szakemberként a fenntartható fejlődést célzó multidiszciplináris elemzésekben. A megsokszorozódó megemlékezési ünnepségeken pedig a történezs egyre inkább az esemény egyfajta gyógyítójaként (*thaumaturge*) van jelen, akinek értékelik ugyan mesemondó képességeit, de kritikai hozzáállása már egyre kevésbé kívánatos.²⁸

Összegezve tehát: a történettudomány és a kulturális örökség – valamint a hozzá kapcsolódó prezentista múltértelmezések – között húzóódó, felbolyhosódó határon intézményesül egy terület, ahol a történeti törések és váltások helyett a történeti folytonosságon van a hangsúly, ahol a történezs egyre kevésbé autoritás vagy kutató, és sokkal inkább gyógyító és szakértő.²⁹ Ez az intézményesülés a legtöbb nyugati országban az 1970-es, illetve 1980-as években indult meg attól függően, hogy a nemzeti hagyományok, a társadalmi változások, illetve a nemzetközi örökségdiskurzusban játszott szerep milyen körülményeket jelölt ki. Bár megfigyelhetők közös tendenciák a különböző nemzeti hagyományok között, az intézményesülés módozatai és az elnevezésekben megjelenő eltérések alapján arra következtethetünk, hogy sem a kulturális örökség, sem a történettudomány és a prezentista múltértelmezések között húzóódó terület nem lett fogalmilag sokkal könnyebben átjárható annál az állapotnál, amelyet Astrid Swenson a 20. század elejére vonatkozóan leírt.

NEMZETKÖZI DISKURZUS, NEMZETI VÁLASZOK

A világörökség olyan nemzetközi jogi, majd tudományos diskurzust hívott életre, amely a második rezsím végére globálisan elterjedt, igaz, a reflektáltság szintjei országonként jelentősen eltértek egymástól. A kulturális örökség akkor vált világszerte a múlt felhasználásnak legitim és intézményesült formájává, amikor a nyugati társadalmak demokratizálódása, a kisebbségi identitások felerősödése és az emlékezetpolitika mindinkább megkerülhetetlen jelenléte az újonnan megfogalmazott önazonosságok populáris, alulról jövő megfogalmazásához igé-

²⁷ Brett 1996: 4.

²⁸ Dumoulin 2003.

²⁹ David Martimort szerint a szakértővel szemben a társadalom más elvárásokkal él, mint a kutatóval szemben. A tudóssal szemben a szakértő nem tévedhet, és az eredményeinek az ellenőrzésére sem a tudomány módszereivel kerül sor. Martimort 2015.

nyelt fogalmi keretet. Ahogy az örökségrezsimek bemutatásánál már említettem, az 1960-as évek végétől jelentkező társadalmi változások a bölcsész- és társadalomtudományokat – így a történelemtudományt – sem hagyták érintetlenül: episztemológiai fordulatok (kulturális, nyelvi, képi, térbeli, performatív, reflexív, posztkoloniális stb.) egész sora indult el, amelyek ezen tudományok korszerű megújulását tűzték ki célul. A fordulatokhoz kötődő módszertani viták szakmaiságuknál fogva jórészt a tudományos közegeken belül maradtak, a társadalom széles rétegei számára nehezen értelmezhető eredményekhez vezettek. Míg a *mainstream* tudományosság önmaga megújulásával volt elfoglalva, a történettudomány határterületein megjelentek olyan kezdeményezések, amelyek a megsokszorozódott társadalmi múlthasználatokat próbálták meg hozzákapcsolni a már meglévő intézményrendszerhez. Ez a folyamat országonként ugyan eltérő módon ment végbe, de mindenhol megfigyelhető az alkalmazott bölcsész- és társadalomtudományok felé való elmozdulás.

Az Egyesült Államokban az alkalmazott történettudomány *Public History* néven kezdett intézményesülni az 1970-es évek közepén, amikor Robert Kelly az első ilyen elnevezésű tanszéket megalapította.³⁰ Ezt követte a *The Public Historian* című folyóirat, majd a *National Council on Public History* megalapítása 1980-ban, ami biztosította e tudományterület teljes amerikai intézményesülését.³¹ Az egyre szaporodó tanszékek és oktatási programok viszonylag szabadon határozzák meg, hogy mit értenek *Public History* alatt. Egy 1986-os paradigmatis munká három lehetséges értelmezést határoz meg. A *Public History* jelentheti (1) a történelemmel való mindennapos találkozást a médiában, a reklámokban vagy a nyilvánosság egyéb területein, ami a domináns diskurzusok megerősítését szolgálja; (2) azt a tudományos mozgalmat, ami tudatosan határozza meg magát és céljait a bevett történettudománnyal szemben; (3) illetve azt a mozgósító erőt, amely a múlt újraértelmezésével ad hangot és öntudatot azoknak a társadalmi csoportoknak, amelyek korábban nem vagy csak alig voltak jelen a hivatalos történetírás látókörében.³² Ez utóbbi meghatározás is érzékelteti, mennyire kötődik a *Public History* a 20. század utolsó harmadának amerikai társadalmához. A *National Council on Public History* honlapján szereplő felsőoktatási programok földrajzi eloszlása alapján úgy tűnik, hogy a *Public History* napjainkig alapvetően amerikai jelenség maradt: bár az USA-n kívül már 13 ország egyetemén van ilyen jellegű képzés, az összesen 245 program 86%-a továbbra is amerikai egyetemeken található, és mindössze az Egyesült Királyságban (11) és Kanadában (7) van ötnél több *Public History*-program.³³ A *Public History*-féle megközelítés napjainkra nehezen elkülöníthető a kulturálisörökség-diskurzustól, a kettő akár intézményi szinten is egyre inkább megfeleltethető egymásnak.

³⁰ Fishel 1986; Schulz 1999.

³¹ DeRuyver 2000.

³² Benson–Brier–Rosenzweig 1986.

³³ <http://ncph.org/program-guide/> – utolsó letöltés: 2019. április 20.

Angliában az 1980-as években kezdődött az a kiterjedt vita, amelyet az örökségi helyszínek gombamódra való szaporodása és az ekkor kialakuló „örökségipar” térnyerése gerjesztett.³⁴ Az örökség tömeges társadalmi birtokbavétele élesen vetette fel a történettudomány szerepének, a történeti interpretáció hitelének és társadalmi elfogadásának a kérdését. Ebben az évtizedben három jelentős történeti monográfia is született azzal a céllal, hogy egyrészt értelmezze ezt az új társadalmi jelenséget, másrészt megpróbálja elhelyezni ezekben az új folyamatokban a történetírást, azaz kijelölje az örökség és a történettudomány határát. Míg Robert Hewison, illetve Patrick Wright meggyőzően magyarázta az „örökségipar” terjedését a thatcheri konzervatív gondolkodás kettősségével – ami egyszerre hangsúlyozta az iparosítás szükségességét és vezetett vissza egy nosztalgikusan megkonstruált viktoriánus világ felé –, addig David Lowenthalnak elsőként sikerült két, mára a téma klasszikusaivá vált művében megragadnia azokat a jellegzetességeket, amelyek megkülönböztetik a történelmet és az örökséget, illetve amelyek e két fogalom kortárs együttéléséből származnak.³⁵ Második könyve konklúziójában arra a következtetésre jut, hogy a két terület viszonyát az sem rendezi, ha „történeti kutatással támasztjuk alá az örökségbe vetett hitet”, és az sem, ha „a történelem részének tekintjük az örökséget”, mivel az előbbi „elmosná a hit és a tény közötti határt”, az utóbbi pedig „örökségen alapuló tekintélyt hitelesítene, és ezzel olyan garanciával látná el az örökséget, amit az nem is kér és nem is érdemel meg”.³⁶ Lowenthal „népi hitként”, illetve „öntudatos dogmaként”³⁷ határozta meg az örökséget 1998-ban, aminek „keresztes lovagjai csodálkozva figyelik, hogy a történelem még mindig kiváló egészségnek örvend”.³⁸

Tizenöt évvel később François Hartog francia történész már azt feszegeti, hogy miért veszíti el a történelem a múlttal való viszonyunk meghatározására vonatkozó hitelét a kulturális örökséget is magában foglaló prezentista fogalmi rendszerrel szemben. Franciaországban – Angliához hasonlóan – az 1980-as évek, pontosabban az 1980-ra meghirdetett *Année du patrimoine*-nal jelöli azt a korszakot, amikor az örökség a kulturális élet és a kultúrpolitika meghatározó fogalmává vált. Egyrészt az 1980-as években itt is az angliai „örökségiparhoz” hasonló helyszín-burjánzás veszi kezdetét, ami egyaránt magyarázható a kulturális turizmus exponenciálisan növekvő destinációigényével, valamint a múlt emlékeinek populáris birtokbavételével. Ugyanez az évtized a francia történetírásban a forradalom bicentenáriuma való készülődéstől, azaz a különböző munkacsoportok által készített nemzeti történelmek megírásától hangos. Ezek közül a legnagyobb hatású kétségtelenül a Pierre Nora-féle hétkötetes, *Az emlékezet helyei* című munka,³⁹ amely szakít a hagyományos történetírói narratívákkal, és beemeli az örökség logikáját a tör-

³⁴ Hewison 1987.

³⁵ Lowenthal 1985.

³⁶ Lowenthal 1998: 250.

³⁷ Lowenthal 1998: 1.

³⁸ Lowenthal 1998: 250.

³⁹ Nora (éd.) 1984–1992.

ténettudományba, mivel – ahogy Pierre Nora kijelentette – „maga a nemzet olvadt bele az örökségbe”.⁴⁰ A történészek Norát azzal vádolják, hogy ezzel a döntésével kiszabadította a populáris interpretációk szellemét a palackból, és így hozzájárult a történettudomány hitelvesztéséhez. Másrészt módszerének nemzetközi fogadtatása (több mint húsz nemzeti, illetve regionális „emlékezet helyei”-kötete készült eddig el) arra is utal, hogy az emlékezet helyeinek modellje alkalmas lehet a történelem és a prezentista múltértelmezések összekapcsolására.

Az „emlékezet helyei”-modell fogadtatása német nyelvterületen volt a legintenzívebb: másfél tucat kötet jelent meg németül különböző régiók és országok emlékezet helyeiről. Ezek közül kiemelkedik az a 2001-ben megjelent háromkötetes összefoglaló mű, amely Étienne François és Hagen Schulze szerkesztésében a német emlékezet helyeit veszi számba.⁴¹ Bár a francia modell alkalmazása mellett vannak kísérletek a *Public History* átvételére is (két német egyetemen indult ilyen elnevezéssel képzés), az 1970-es évek végétől kezdve a német történettudomány saját hagyományán belül is megnevezi határainak fellazulását a *Geschichtskultur*-megközelítés intézményesüléséhez kapcsolódó vitákon keresztül.⁴² Az előző nemzeti példákhoz hasonlóan a nyugatnémet társadalomban is megfigyelhetővé vált az 1970-es évektől kezdve az erősödő történeti tudat, amely szorosan összekapcsolódik a szintén ekkor fontossá váló emlékezetkultúrával (*Erinnerungskultur*). Napjainkra a külön *Geschichtskultur* tanszékek is létrejöttek, ám kutatási területük és módszertanuk szempontjából nehezen elkülöníthetőek a *Public History* intézményeitől. Összehasonlításunk szempontjából a legjelentősebb különbség az angolszász, a francia, illetve a német határterület között az örökség fogalmának szinte teljes hiánya, ez utóbbiban annak ellenére, hogy a világörökségi listákon Németország számos helyszínnel szerepel, illetve jelenleg az UNESCO Világörökségi Központjának igazgatója is német, Mechtild Rössler geográfus személyében. A német nyelvű diskurzusokban az örökség-fogalom sosem játszott olyan meghatározó szerepet, mint az angolszászban vagy a franciában. A nemzetközi diskurzus átvétele ellenére a hagyományos német *Denkmal* (műemlék) és *Heimat* ('kishaza') kifejezések nem szorultak háttérbe a védelem szempontjából, hanem – harmadik szereplőként – más irányból jelölték ki annak a területnek a bolyhos határait, amelynek eddig csak a történettudomány és a kulturális örökség határán fekvő részeit vizsgáltuk. Mindazonáltal a kulturális örökség folyamatos expanziója nemcsak a történettudományt, hanem számos más tudományos diszciplína integritását, és természetesen a műemlék- és természetvédelmet is érinti. Az angolszász–francia eredetű örökség-fogalom közép-európai recepciója külön kutatást igényel, ennek elemzésére nem is vállalkozhatom ebben a rövid tanulmányban. Mindazonáltal a hazai hagyományokhoz igen hasonló német kontextus jelenlegi módosulásai segíthetnek a magyarországi folyamatok megértésében.

⁴⁰ Hartog 1995: 1232.

⁴¹ François–Schulze (Hgg.) 2001.

⁴² Rüsen 1994: 3–26; Mütter–Schönemann–Uffelman (Hgg.) 2000.

ÖSSZEGRZÉS

A tanulmány elején utaltam rá, hogy a kulturális örökség és a történettudomány meghatározása erősen korszak- és helyfüggő. Ennek ellenére néhány általános problémát sikerült megragadni. A kulturális örökség és a történettudomány viszonyában kulcskérdést jelent a történész hitelessége, társadalmi megítélése. A paradigmaváltások után ez úgy fogalmazódik meg, hogy vajon mennyi jutott el a fordulatok hozta szemléletbeli és módszertani változásokból a társadalom laikus részéhez, és mennyiben feleltek meg ezek a változások a társadalmi elvárásoknak korszakunkban, amikor a szétterjedt jelen – Koselleck klasszikus modelljét használva – szemmel láthatóan nem képes arra, hogy összekösse a történeti tapasztalást az elvárással. Ebben a helyzetben három megoldás lehetséges: a családások elkerülése érdekében le lehet mondani az elvárásokról és a pusztá túlélést célozni; a fenyegető történeti tapasztalás elvezethet a fenntarthatóság elméletének és gyakorlatának mind összetettebb kidolgozásához; vagy pedig az elvárásokat az érintett közösség hatókörében belül lehet tartani, illetve a helyi szinten kontrollálható identitáskonstrukciókhoz lehet igazítani.⁴³ Az első két opció igazából közömbös a kortárs történettudomány számára, hiszen az első nyilvánvaló zsákutca, a másodikat pedig már elfoglalta a kulturális örökség azzal, hogy elméletileg és a gyakorlatban egyaránt összekapcsolja a természeti és a kulturális javaikat, és jelentősen kitérít a tervezés léptékét az írott történelmen túlra.

A harmadik lehetőség ugyanakkor még nyitva áll. Nem lenne szerencsés, ha a történettudomány visszahúzódná a laikus társadalomtól azzal folytatódna, hogy feladja saját perifériáit is ahelyett, hogy újra birtokba venné azokat. Ha a történettudomány nem jelenti be határozottan az igényét korábban marginális területeire, akkor idővel akár abba a helyzetbe is kerülhet, hogy már nem ezek az ágak lesznek marginálisak, hanem – a társadalom szempontjából – saját maga. A történelmet és a kulturális örökséget elválasztó bolyhos határvonalat ugyanis nem csak a kulturális örökség oldaláról lehet átlépni. A kortárs történelem számára a kulturális örökség alkalmas, sőt hasznos kutatási tárgy, ami nemcsak e terület beható ismeretét kívánja meg, hanem egy pontos egyensúly kidolgozását is a megfelelő kritikai módszertani megközelítés, illetve aközött, ahogyan a történész magáévá teszi az adott közösségre jellemző identitáskonstrukciókat a fenntebb vázolt, az időfelfogásra és az ideologikus tartalomra utaló mutatók mentén. A kulturális örökség fogalmi fejlődésének számontartása nemcsak abban segíthet a történész számára, hogy nagyobb szerepet játsszon a prezentista tapasztalás

⁴³ Paul Ricœurnek a történeti idő megkonstruálásáról szóló cikke alapján Bernard Lepetit – megállapításunkhoz hasonlóan – arra a következtetésre jut a történelem jelenéről írott, az *Annales* negyedik generációja által meghirdetett kritikai fordulat számára paradigmaticus tanulmányában, hogy a történészek nem engedhetik, hogy a bizonytalanná vált elvárási horizontok hatására megszakadjon a múlt és a jelen kapcsolata. Ehelyett azon kell dolgozniuk, hogy ne tűnjön el az elvárási horizont, és ennek érdekében szerény, pontosan megtervezett, az adott közösségre szabott projekteket kell megfogalmazniuk. Lepetit 1995: 297–298.

és az ehhez illő szerényebb elvárások összekapcsolásában, hanem abban is, hogy a fenntarthatóság, a legelterjedtebb és legbefolyásosabb prezentista elmélet kifinomultabb értelmezését dolgozza ki. Egy ilyenfajta „történeti kánon felállítása és [...] érvényesítése ma sem kevésbé aktuális, mint volt a történettudomány létrejöttének hőskorában”.⁴⁴

A nemzeti példák impresszionista bemutatásánál nem tértem ki a kulturális örökség fogalmának hazai recepciójára. Erre az 1990-es évek végén került sor, azaz a második és harmadik rezsim határán. Az államigazgatás szintjén ez az eleinte alig reflektált fogalom 12 évre (1998–2010) minisztériumot, 15 évre (2001–2016) pedig államhivatalt kapott.⁴⁵ Napjainkra mind a minisztérium, mind az egykori – a több mint százéves hazai műemlékvédelmet magába olvasztó – Kulturális Örökségvédelmi Hivatal (2001–2012) és utódszervei is megszűntek. Úgy tűnik, hogy a hazai politikai-adminisztratív diskurzusban a kulturális örökség gyors karriert futott be, mivel egy gyökeresen átalakuló kultúrpolitika e fogalom mentén tudott hagyományos rendszereket felszámolni. Ugyanakkor amilyen gyorsan jött, olyan gyorsan szinte meghaladottá is vált a 2010-es évekre, amikor is az állami szervek és a nemzeti identitás erősítésére létrehozott szervezetek új elnevezései (nemzeti erőforrás, vagyongazdálkodás, hungarikum), arra utalnak, hogy kiemelt szerep jut a nemzeti szintnek, illetve a hagyományos szakmai tartalom mellett felértékelődnek a közgazdasági, politikai szempontok.⁴⁶ Az elmúlt két évtizedben ugyanakkor a kulturális örökség a hazai közbeszéd számos szintjén megjelent: nemcsak országos és helyi alapítványok és szervezetek tucatjai használják, hanem hat magyar egyetemen is elindult a kulturális örökség tanulmányok képzése. *Public History* típusú oktatási program ugyanakkor még nem jelent meg.

A nyugati nemzeti példáknál megfigyelt, a társadalom által kimondva-kimondatlanul a történettudománnyal szemben megfogalmazott kortárs igényekre adott válaszok tehát egyelőre inkább érkezhettek itthon az örökség diszciplináris kidolgozása, mintsem egyfajta hazai köztörténelem meghatározása révén. A kulturális örökség fogalmának rövid hazai történetét egyrészt – a többi befogadó országhoz hasonlóan – az jellemzi, hogy a nemzetközi jogi nyelvből vetjük át,⁴⁷ másrészt mire elterjedt, a hazai köznyelvben feltorlódva magán viselte

⁴⁴ Gyáni 2003: 92.

⁴⁵ A Minisztérium átszervezésére az első Fidesz-kormány megalakulásával került sor. A párt 1998-as programja szerint erre azért volt szükség, mert „az igazán hatékony kulturális minisztériumnak [...] három fő területet, a kultúrát, a műemlékvédelmet és az idegenforgalmat kell átfognia”. (124) A program szerint társadalmi szempontból az örökség arra hivatott, hogy a különböző szintek együttműködését testesítse meg, mivel „a közös örökség egybehangolt és együttes cselekvést igényel – az állampolgárok, a civil szerveződések, az önkormányzatok és az állam részvételével”. (55) Ferencz–Perger (szerk.) 1998.

⁴⁶ Központi hivatalként már csak a Nemzeti Örökség Intézete (2013–) viseli az örökséget elnevezésében. Ez a hivatal – az Hartog-féle prezentista fogalomcsoportnak megfelelően – a központi emlékezet és megemlékezés politikai felelőse.

⁴⁷ A világörökségi egyezményt Magyarország 1985-ben, a keleti blokk államai közül harmadikként ratifikálja.

mindhárom örökségre짐 jellegzetességeit. A forrásországok örökségdiskurzúzához képest a hazai adminisztráció szempontjából az örökség egyelőre inkább átmeneti fogalmi kapaszkodónak tűnik, mintsem a kortárs nemzeti identitás- és múltinterpretációk reflektált elméleti és gyakorlati bázisának. A német recepcióhoz képest pedig az az egyik legszembetűnőbb különbség, hogy milyen gyorsan felváltotta, majd szinte kiiktatta a műemlékvédelmet a hivatalok elnevezéséből. A többi közép- és kelet-európai országhoz hasonlóan az örökség nyugati történetének második rezsímjét jellemző demokratizálódás nálunk az 1970-es évektől kezdve a rendszerváltásig nem, vagy csak igen korlátozott formában tudott végbemenni. Így a kulturális örökség fogalmának átvétele nem járhatott együtt azoknak a participatív gyakorlatoknak az adaptálásával, amelyeket egyébként e fogalom feltételezne. A kulturális örökség intézményesülésének jelen korszakára jellemző kontinuos időfelfogás ugyanakkor lehetőséget ad elveszítettnek hitt kritikátlan identitáskonstrukciók felélesztésére, illetve feltalálására. A kulturális örökség politikai használata nagyban függ attól, hogy mikor, illetve, hogy a társadalmi identitáskonstrukciók melyik szintjén történik. Közép-Európa államaiban, amelyeket a nemzetépítés hosszú, konfliktusokkal terhelt története jellemez, a kortárs világörökségi reprezentáció jelentős mértékben a klasszikus nemzetépítés során kidolgozott modelleket követi, de nyilvánvalóan hatással vannak rá a 20. századi traumák és eufóriák is. A kulturális örökség fogalmának recepciója nagyban függ attól, illetve kiváló mutatóul szolgál arra vonatkozóan, hogy egy adott ország a társadalmi emlékezet megkonstruálásának épp melyik szintjén tart.⁴⁸ Az adott nemzetre jellemző történelem számos ismerve (traumák, a gyászmunka hossza, elvégezhetősége, konszenzusos metanarratíva kialakítása stb.), valamint az aktuális politikai rezsím szándékai együtt jelölik ki, hogy a múltra való emlékezés és a nemzet örökségesítése mennyire marad meg egy patológikus – melankolikus és/vagy amnéziás tünetegyüttessel rendelkező – szinten. A kulturális örökség diskurzusát a kritikátlan múltértelemezés révén erre is fel lehet használni. De lehetőséget nyújthat arra is, hogy átvezessen arra a pragmatikus szintre, ahol az örökségesítés nem a gyászmunka eltussolását, hanem elvégzését jelenti egy olyan identitáskonstrukció számára, amelyben a közösség megérti, hogy miért vált feladattá számára az emlékezés és a felejtés. Ez utóbbi, etikai-politikai szint a múltba ragadó emlékezetkultusz helyett a visszaélésektől (például bosszúvág) megszabadított emlékezet-feladat, valamint az amnéziával való összetévesztéstől megtisztult felejtés-feladat együtteseként áll össze, ami kritikai múltértelmezés nélkül elképzelhetetlen. Ennek a szintnek az elérése, illetve magának az elérés fontosságának a megfogalmazása szempontjából a történész kutatóként elengedhetetlen. A hazai kulturális örökség tanulmányokban tehát mindenképp helye kell, hogy legyen a fogalom kritikai történeti értelmezésének – így a történettudomány saját eszköztárát felhasználva tud beletúrni a kulturális örökség bolyhos felületébe.

⁴⁸ Ricœur 2004: 23–36.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Abélès, Marc 2006: *Politique de la survie*. Flammarion, Paris.
- Anderson, Benedict 2011: Comparatively Speaking: On Area Studies, Theory, and ‘Gentlemanly’ Polemics. *Philippine Studies* (59.) 1. 136–137.
- Bendix, Regina 1997: *In search of authenticity*. University of Wisconsin Press, Madison.
- Bendix, Regina F. – Eggert, Aditya – Peselmann, Arnika (eds) 2012: *Heritage Regimes and the State*. Universitätsverlag Göttinge, Göttingen.
- Benson, Susan Porter – Brier, Stephen – Rosenzweig, Roy 1986: Introduction. In: Benson, Susan Porter – Brier, Stephen – Rosenzweig, Roy (eds): *Presenting the Past: Essays on History and the Public*. Temple University Press, Philadelphia, xv–xxii.
- Brett, David 1996: *The Construction of Heritage*. Cork University Press, Cork.
- Chastel, André 1997: La notion de patrimoine. In: Nora, Pierre (éd.): *Les lieux de mémoire*. Vol. 1. Quarto Gallimard, Paris, 1433–1470.
- DeRuyver, Debra 2000: *The History of Public History*. http://www.publichistory.org/what_is/history_of.html – utolsó letöltés: 2019. április 20.
- Ditchfield, Simon 1998: Foreword. In: Arnold, John – Davies, Kate – Ditchfield, Simon (eds): *History and Heritage: Consuming the Past in Contemporary Culture*. Donhead, Shaftesbury, ix.
- Dumoulin, Olivier 2003: *Le rôle social de l'historien. De la chaire au prétoire*. Albin Michel, Paris, 327–343.
- Ferencz I. Szabolcs – Perger Éva (szerk.) 1998: *Szabadság és jólét. A polgári jövő programja*. Fidesz-MPP, Budapest.
- Fishel, Leslie H. 1986: Public History and The Academy. In: Howe, Barbara J. – Kemp, Emory L. (eds): *Public History: An Introduction*. Robert E. Krieger, Malabar, 8–19.
- François, Étienne – Schulze, Hagen (Hgg.) 2001: *Deutsche Erinnerungsorte*. I–III. Beck, München.
- Gyáni Gábor 2003: *Posztmodern kánon*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Gyáni Gábor 2010: *Az elveszített múlt*. Nyitott Könyvműhely, Budapest.
- Hartog, François – Revel, Jacques (szerk.) 2006: *A múlt politikai felhasználásai*. L’Harmattan, Budapest.
- Hartog, François 1995: Temps et Histoire. Comment écrire l’histoire de France? *Annales. Histoire, Sciences Sociales* (50.) 6. 1219–1236.
- Hartog, François 2006: *A történetiség rendjei. Prezentizmus és időtapasztalat*. L’Harmattan, Budapest.
- Hartog, François 2010: La temporalisation du temps: une longue marche. In: André, Jacques – Dreyfus-Asséo, Sylvie – Hartog, François (éd.): *Les récits du temps*. Presses Universitaires de France, Paris, 13–17.
- Hartog, François 2013: *Croire en l’histoire*. Flammarion, Paris.
- Hewison, Robert 1987: *The Heritage Industry: Britain in an Age of Decline*. Methuen, London.
- Howe, Barbara J. – Kemp, Emory L. 1986: Introduction. In: Howe, Barbara J. – Kemp, Emory L. (eds): *Public History: An Introduction*. Robert E. Krieger, Malabar, 7–19.
- Koselleck, Reinhart 2003: *Elmúlt jövő. A történeti idő szemantikája*. Atlantisz Kiadó, Budapest.

- Kövér György 2006: Előszó. In: Mayer László – Tilcsik György (szerk.): *Személyes idő – történelmi idő*. (Rendi társadalom– polgári társadalom 17.) Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület – Vas Megyei Levéltár, Szombathely, 7–9.
- Lepetit, Bernard 1995: Le présent de l'histoire. In: Lepetit, Bernard (éd.): *Les forms de l'expérience. Une autre histoire sociale*. Albin Michel, Paris, 273–298.
- Lowenthal, David 1985: *The Past Is a Foreign Country*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Lowenthal, David 1998: *The heritage crusade and the spoils of history*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Mackenthun, Gesa – Juterzenka, Sunne 2009: *The Fuzzy Logic of Encounter. New Perspectives on Cultural Contact*. Waxmann Verlag, Münster.
- Martimort, David 2015: La société des experts. Une perspective critique. In: Haag, Pascale – Lemieux, Cyril (éd.): *Faire des sciences sociales. Critiquer*. Édition de l'École des hautes études en sciences sociales, Paris, 209–235.
- Moody, Jessica 2015: Heritage and History. In: Waterton, Emma – Watson, Steve (eds): *The Palgrave Handbook of Contemporary Heritage Research*. Palgrave Macmillan, New York, 113–129.
- Mütter, Bernd – Schönemann, Bernd – Uffelman, Uwe (Hgg.) 2000: *Geschichtskultur. Theorie – Empirie – Pragmatik*. Studien Verlag, Weinheim.
- Nora, Pierre (éd.) 1984–1992: *Les lieux de mémoire*. I–III. Gallimard, Paris.
- Ricœur, Paul 2004: Az emlékezet sebezhetősége. In: Erdősi Péter – Sonkoly Gábor (szerk.): *A kulturális örökség*. L'Harmattan, Budapest, 23–36.
- Rudolf, Britta 2006: *'Intangible' and 'tangible' heritage. A topology of culture in context of faith*, PhD thesis the Institute of Cultural Geography. Johannes Gutenberg-Universität, Mainz.
- Rüsen, Jörn 1994: Was ist Geschichtskultur? Überlegungen zu einer neuen Art, über Geschichte nachzudenken. In: Rüsen, Jörn – Grütter, Theodor – Fußmann, Klaus (Hgg.) 1994: *Historische Faszination. Geschichtskultur heute*. Böhlau, Köln, 3–26.
- Schulz, Constanze B. 1999: Becoming a Public Historian. In: Gardner, James B. – LaPaglia, Peter S. (eds): *Public History: Essays from the Field*. Krieger Publishing, Malabar, 23–40.
- Sonkoly Gábor 2016: *Bolyhos tájaink. A kulturális örökség történeti értelmezései*. Eötvös Kiadó, Budapest.
- Sonkoly, Gábor 2017: *Historical Urban Landscape*. Palgrave Macmillan, New York.
- Sweet, Rosemary 2016: The Preservation of Crosby Hall, c. 1830–1850. *The Historical Journal*. (59.) 2. 1–33.
- Swenson, Astrid 2013: *The Rise of Heritage. Preserving the Past in France, Germany and England, 1789–1914*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Thompson, Andrew 2014: *'History and Heritage: A Troubled Rapport Care for the Future: Thinking Forward through the Past'*. <http://careforthefuture.exeter.ac.uk/2014/02/history-and-heritage-a-troubled-rapport/> – utolsó letöltés: 2019. április 20.
- Willer, Stefan – Weigel, Sigrid – Jussen, Bernhard (Hgg.) 2013: *Erbe. Übertragungskonzepte zwischen Natur und Kultur*. Suhrkamp, Berlin.
- Wright, Patrick 1985: *On Living in an Old Country*. Verso, London.

Zadeh, Lotfi A. 1983: Commonsense Knowledge Representation Based on Fuzzy Logic. *Computer*, (16.) 10. 61-65.

Zadeh, Lotfi A. 2006: Generalized theory of uncertainty (GTU) – principal concepts and ideas, *Computational Statistics & Data Analysis* (51.) 1. 16–46.